

~~1914~~

Jan 20 1913

1885-1890

Wm. J. Keefe

St. George

5/0

491.25

p.918 u

श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुराजसामाकीगल्लीश्रीशुतवाहृहरखचंद्रजीकेवाडेमेदु
गोप्रसादकदारेकेगणेशयंत्रालयमेउत्तरपक्षावलीछापोगईसीरवारामदासकाछा
पनेवालागोपाल ॥ जिस्कोलेनांहायउसेकुंजगलीकेपच्छीमफाटककेपा
सदुगोप्रसादकदारेकेदुकानपरमिलैगी ॥

उ.प.

श्रीगणेशायनमः विद्याविनोदचतुरविद्यावेविघ्ननाशनं तथाविधं ननु देवंशुं वाग्देवंतां भजे ९ प्रश्नावल्यां हो प्रित्तस्य ये प्र
श्नाः यं डितैकताः तेषां सदुत्तरार्थाय क्रियते ह्युत्तरावली २ तत्र तावत् धातोस्तन्निमित्तस्येति किं ओयते औयतेति मूला क्तदोषना
शायनयकीतिन्यासः तत्समाधानं आचारकिवंत प्रकृतिककर्तृकिवंतगोश्लोशब्दोद्विषयः तत्र सीधुरितियेति गोयं ग्लेयमित्या
दितथाविजंतभूधातोर्भोइत्यस्माद्यतिभोयमित्यादौ च धातोरेवयादिप्रत्ययभिन्नमित्यस्यां तादेशो माभृदिजिनयकीतिन्यासे
दुष्ट-इको गुणवृद्धी वदव्रजेरिति औत्तश्यनीति आदे च उपदेश सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादे जतेभ्य आचारकियोऽभावे तु भो
यमित्यादाववश्यं दोषात् सन्यासो दुष्टगवत्तः सन्यासमाधानं विभावयंतु सुधियश्च्युक्तं तत्र समाधानांतरं मुक्तभाष्यवि
रुद्धं तु धातोस्त्यवयवेषु औवउशंभुस्तमिच्छति जेवति आऊपति औयेति त्रिडि औयदित्यादौ यद्यान्यासेन वांतादेशः क्यजंत
धातोरेवयवस्यैवैचोयादिप्रत्ययनिमित्तत्वाभावान्नयकीतिन्यासे तु स्यादोषः गव्यतिनाव्यतिइत्यादौ तु व्यधिकरणकषष्ठा
चित्स्यावांतादेशः यदि तन्निमित्तस्येत्यनेनयादिप्रत्ययभिन्ननिमित्तस्यैवैचोवांतादेशव्यावृत्तिरिष्ये ततदा स्वाभाविकस्यैवैचोवांता
देशेऽसिध्यति गव्यतीत्यादिसामान्यस्य व्यावृत्तौ तु न सिध्येदिति तत्त्वप्रकाशिका यास्पष्टं अकितद्वितयोः इति न्यासे यादौ तद्विते
चवांतादेशमिषेधेतु वाभ्रव्यं व्यतीत्यादि न ति ध्येत न यकी ति न्यासे औयते इति न किं नीतिन्यासेष्वयमित्यादि च न सिध्येत वांतापि

ते इति व =
यह
पु

लं इति च कृते मद्वा इ प्रत्यये स्वरवहुला मिते कृतया तवां तादेशावाहु लका इति सिद्धौ वहनां वां तविंधीनां वै व्यर्थं तथापि लभ
स्यानुसरणकेश इति सुहृत्वाचार्यस्तथानकृतवान् अतएव पाणिनीयानां क्वचित्स्वरक्यकार इत्य पास्तं लक्षणास्य अस्मा
दाद्युद्देशेन कृतत्वात् एते देवैकवक्षुष्काणां तं विना लक्षणं लक्ष्यदर्शनमाशंक्यनासूर्यां कर्तव्यान्नानुगम इति स्यादन
नुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं सति प्रामाण्य इति बोधो यत्तु कं वां तो यो त्यस्य तत्सूत्रस्य भाष्यादधातुविषयकत्वाद्वा तो रित्सा इ
त्यमुषिणेति तद्वातुरित्येतत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं निरुद्धं च तथा हि प्रकृतिसूत्रे भाष्ये एवकारः किंमर्थः नियमार्थः नैम
दस्ति प्रयोजने सिद्धे सत्यारभ्यमाण उत्तरेणैवकारे नियमार्थं भविष्यति इष्टमे धारणार्थः तर्हि शंक्यमित्यादौ
यदि स्यादित्युक्तेः यत्तु असिद्धं वहिरंगपरिभाषाया ऊठग्रहणं ज्ञापकं इति भाष्ये दूषणं कृतं ऊठग्रहणं कथं ज्ञाप
कं प्रौहत्यादौ विभक्त्युदात्तार्थे तदकरणे ऊठिद्वयदाद्युक्तेषु भ्यः परां सर्वेषामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रव
र्तते इत्युक्तं तदिष्टापत्तेरदुष्टं वाहस्यानेय ऊठस्य तेनाग्रहणमिति तद्वाच्यं तात्त्राभात्कथमन्यथा व्यूह इत्येते रन
भिधानमिति विभावयज्वरत्वेत्यादि विहिने ऊठिजूरः जूरोजूरः चोत्सादावेव तत्प्रवृत्तेः तदुक्तं परिभाषेदुशेखरे प्रौह इत्यर्थे

लं इति च कृते मद्वा इ प्रत्यये स्वरवहुला मिते कृतया तवां तादेशावाहु लका इति सिद्धौ वहनां वां तविंधीनां वै व्यर्थं तथापि लभ
स्यानुसरणकेश इति सुहृत्वाचार्यस्तथानकृतवान् अतएव पाणिनीयानां क्वचित्स्वरक्यकार इत्य पास्तं लक्षणास्य अस्मा
दाद्युद्देशेन कृतत्वात् एते देवैकवक्षुष्काणां तं विना लक्षणं लक्ष्यदर्शनमाशंक्यनासूर्यां कर्तव्यान्नानुगम इति स्यादन
नुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं सति प्रामाण्य इति बोधो यत्तु कं वां तो यो त्यस्य तत्सूत्रस्य भाष्यादधातुविषयकत्वाद्वा तो रित्सा इ
त्यमुषिणेति तद्वातुरित्येतत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं निरुद्धं च तथा हि प्रकृतिसूत्रे भाष्ये एवकारः किंमर्थः नियमार्थः नैम
दस्ति प्रयोजने सिद्धे सत्यारभ्यमाण उत्तरेणैवकारे नियमार्थं भविष्यति इष्टमे धारणार्थः तर्हि शंक्यमित्यादौ
यदि स्यादित्युक्तेः यत्तु असिद्धं वहिरंगपरिभाषाया ऊठग्रहणं ज्ञापकं इति भाष्ये दूषणं कृतं ऊठग्रहणं कथं ज्ञाप
कं प्रौहत्यादौ विभक्त्युदात्तार्थे तदकरणे ऊठिद्वयदाद्युक्तेषु भ्यः परां सर्वेषामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रव
र्तते इत्युक्तं तदिष्टापत्तेरदुष्टं वाहस्यानेय ऊठस्य तेनाग्रहणमिति तद्वाच्यं तात्त्राभात्कथमन्यथा व्यूह इत्येते रन
भिधानमिति विभावयज्वरत्वेत्यादि विहिने ऊठिजूरः जूरोजूरः चोत्सादावेव तत्प्रवृत्तेः तदुक्तं परिभाषेदुशेखरे प्रौह इत्यर्थे

उ.प.
२

न्येन परिभाषाशयं विना न विधानं वर्णयंति ऊठिदमित्यत्र वदिदमेवास्तु कोर्थः अस्य दाघ ऊकारयत्र वाशब्दस्य द्वा उ
कारो यत्र ततः पराः सर्वनामस्यां न विभक्तिरुदात्तास्यादिति आद्यस्य जूरः जूरस्यादि द्वितीयस्य विश्वोह इत्याद्युदाहरणं व
श्व वाश्ववौ द्वंद्वे कृते लोपोव्योरिति वलोपः उञ्जश्चेति दीर्घद्वस्वयो द्वंद्वे कृते षष्ठीतत्पुरुषः ववास्थाने यौ दीर्घद्वस्वो
उकारो तोभ्यां पराः सर्वनामस्यां न विभक्तिरुदात्तेति तदर्थः वै इदमित्यत्रावादेशः इह मपि समाधानं संदिग्धात्कि
एतलोपोव्योरिति सूत्रस्य वकारप्रत्याख्या नपरं षष्ठीविरुद्धं चेत्पुरुचे कृत्तदीर्घोच्चारणमृठास्यां परिभाषा
यां ज्ञापकं संप्रसारणेति मिते गुरो वृद्धिरेचीति इहो विश्वोह इत्यादि सिद्धेरिति तदपि चिंत्यं कर्त्तव्यं चारणास्ये धत्तुहं ।
स्विति विशेषणार्थस्य शखरे स्फुटं जनानवति इति जनैरित्याद्यर्थमुक्तत्वात् ज्वरत्वं तत्रासिद्धस्वकरणेन सुधुरित्या
द्यसिद्धेः एतेनोठिदमित्यत्रापि द्वस्वसवपक्षे तत्परास्तं किंच चतुर्लुहो नञ्जादीत्यस्याग्रे दाह इति परिहृत्वा वाहः
परे नञ्जादौ उद्गनेस्तः इत्येव सिद्धे ऊद्ग्रहणं व्यर्थमित्युक्त्वा वाहनर्था उदात्तविधानाद्दाह इति डीबिधिरेपि नापूर्वं
इति भाष्याशयः तस्यापि अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमास इत्यस्याग्रे पाठे न ज्ञापकपर । ४ ४ ४

राम
२

भाष्यप्रमाणेन तस्य व्यवस्थितविभाषापरत्वादिष्टस्वरसिद्धिरित्युक्तं तदपिनवाहइत्युक्ते ऊढिमित्यत्रोठोकरोर्जरइ
 त्यादौस्वरासिद्धिं तत्रोठिकृतेवाहइत्यस्यापिकररोवाहइतिडीविधिज्ञापकसिद्धइतिवाघवंयथायाविभयापिअ
 नभिधानमेवशरणं तत्रापिकथमन्यथावाहोडीपुज्ञापकादूहेतितर्क्यतांतस्यापियूस्मारव्यावित्रिनदीत्वात्कथंवाश्रीभद्रिः
 प्रवाहैरित्यादौपरादिवद्वावेनवाहइत्यनेनप्राप्तेः शरोवाधात्किं क्तस्यबाह्यप्रयत्नेइत्यस्यबाहइत्यादौत्वदुष्कृतवस्थित
 विभाषाअयरांचप्रमाणं किंचोठस्वरस्यविशेषात् आदौइष्टत्वज्ञापकपरभाष्यविरोधस्येतिप्रस्तराभिधानस्यभाष्यका
 रानभिप्रेतत्वमेवलभ्यतइतिदिक् २ यनुविभक्तेश्चिद्व्यर्थप्रदेशेकचिद्यथायथं सुप्रिड् ग्रहणानसुग्रहणचेष्टसि
 द्धेः अष्टनइत्यत्रसुपीत्येवास्तुतदा दोनामइत्यत्रसुपीत्यनुक्तौयत्रतत्रेत्यांस्वत्वंतुप्राग्दिशासांनोसुसंज्ञयेव
 सिद्धेसुपिचेत्यत्रसुपियभिद्वितिन्यासेन तर्हीत्यादौअदेशिः सुपोधात्विति सुपोलुकसुप्यनावित्यनुदात्ताच्चनत्रलत
 सिलादीनांविधानसामर्थ्यात् त्रलादौलित्कराणांचेतिविभावयंतसुधियुत्सुक्तंतत्रविभक्तिं संज्ञान्वाहोप्रयोजन
 मिदमस्तिइदमइशादेशे उडिदमितिइदंस्वरेणातस उदात्तत्वमिति प्राग्दिशोयइत्यत्रभाष्यस्येष्टंतत्तुतोयदित्यत्र
 शाष्यगौरवादितिचकैष्यतेतत्रकिंपदुन्त्रलादीनांसुसंज्ञायांसुपोधात्विति लुङ् तेषांविधानसामर्थ्यादिति तन्मतं द्वि

उ.प.
३

सति प्रातिपदिकसंज्ञातस्यां च तद्धितलोप इति सन्निपातविधात्तादेवा लुक् सामर्थ्येन अलुक् कर्तुं शक्यं अव्ययसंज्ञा
यां तद्धितोत्तात्सुपो लुक् एवं प्रयोजनसत्त्वात् तस्मादित्याद्यर्थे तदित्यादेः प्रयोगफलस्य सत्त्वात् प्राग्दिश इत्यत्र कैव्यटे उ
क्तं ननु मध्ये पवाद इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितौ वित्येवं स्वरं विभक्तिस्वरो वा धेनेन तु लित्स्वरं लित्स्वरसंबन्धुपरत्वाद् विभक्ति
स्वरं वा धेते नैष दोषः ऊडिदमित्येतत्संलितौ तत्रानुवर्तते लित्स्वरं वा धित्वा विभक्तिस्वरो भवति नृत्तौ यादिग्रहणेन
नृत्तौ याभारभ्यप्राग्दिशः प्रत्ययोग्यत्वात् इति किंचुदानीमो मस्य संज्ञानिवेधाय विभक्तिसंज्ञेति स्पष्टं तत्र भाष्ये अ
न्यत्र मिदच इत्यन्तादचः परं स्यादिति तत्र कैव्ये स्पष्टं शर्तौ मादं नस्वीकारे दोषाभावे प्युक्तस्थले तस्य उदात्तत्वफ
लं विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं इति भाष्ये स्थितं प्राग्दिशीयानां सुसंज्ञयां सुप्पिड-तुस्मा इति दोषो मस्य त्वं न ऊडिद
मित्यत्रोपि सुवेव संवध्यते सावेका च इत्यत्रादि विभक्तिस्थाने सुष्कारणादित्यदोष इति चेत् तर्हि अष्टाविधा स्वरानि
त्वाचारं किं वंतादृष्टनशब्दालुटस्तिपि शयं वा धित्वा परत्वात् प्रातिपदोक्तत्वाद् विभक्तिग्रहणक्षामर्थ्याच्च न स्यत्वेष्टाती
तिष्ठते तन्न स्यात्तस्मादृष्टन इति विभक्तिग्रहणकार्ये तसादीनां विभक्तिसंज्ञेष्टयेति केचित् अथ वीष्टेन आसु
पिडी नैवास्तु तसादीनां सुप्संज्ञैवास्तु विभक्तिश्चेति न कार्यमित्यन्ये यदि विभक्तिश्चेत् ॥

३

३

नस्यप्रत्याख्यानितसवाग्रहगतर्हिअतिलाघवात्प्राग्दिशीयानामभूतांविभक्तिसुसंज्ञेकितुत्यदाद्यत्वफल्पर्यत्यदे
 दीनामप्राग्दिशीयतसादौवेतिपठ्यतां प्राग्दिशीयइतिनकर्तव्यं सुपिपभौतिचर्तथाष्टनइत्यत्रसुप्रिडे वासुदानोमोम
 स्ययथानत्वतथैक्तमेवइतइत्यतोदातस्तुतत्वप्रकाशिकायांस्यष्टं ३ घृणाघृणीभ्रमणेअत्रेपधायांचेतिदीर्घसिद्धेही
 चारणंप्रक्रियालाघवार्थमितिशेखरग्रन्थःसचापुक्तःमूर्त्तादिषुदीर्घाकरणोऽत्रलेखकप्रमादेनदीर्घकरणात्कजेरपिदि
 र्घीचारणंतथैवोपधायांचेतिस्त्रकरणास्वलाहृबादृषोतेर्नुक्तपश्चमहतिह्रस्वेतिक्वनादृकारस्येवदीर्घइत्यले ५
 क्वादावात् पदातात्वकारात्यरस्यनस्यरात्वेनेत्यत्रमिष्णानंदुष्यानंअत्रकृत्यचइतिवाभावकरणापेरितिवारास्वंप्रा
 प्तअत्रमनोरमायांपदातात्किंपुष्णातीतिप्रत्युदाहृतंतदयुक्तंष्टुत्वेनसिद्धेरितिशंकातस्सुमाधानंरुषाभ्यामितिस्त्रे
 भाष्येवकारग्रहणामुत्तरार्थेषात्यरस्यनस्यष्टुत्वेननिर्वाहात्एवञ्चषात्पदान्तादित्यनेनपिष्टुत्वसंबन्धिषेधःपदा
 नग्रहणाभावेपुष्मातीत्यत्रष्टुत्वनिषेधेरूपसिद्धिस्यहेवेतिपरिउताः वस्तुतस्तुषग्रहणमुत्तरार्थमितिषाभ्यामि
 त्यत्रभाष्येऽदर्शनाद्वाध्यसामान्यचिन्तयापदानषात्यरस्यनस्यरात्वमात्रंनिषिध्यतइत्यर्थःनचषस्मामित्वत्राप्यनि
 षधस्यादितिवाच्यम्पदेऽन्तःपदान्तइत्येवभाष्येसुसर्पिष्केरोत्यादौरात्वमिद्वयेव्याख्यानात्पदस्थनकारस्येव

उप-

४

रात्वनिषेधात् एवञ्चपदानग्रहणाभावे सुसर्षिकेरोतिप्रत्युदाहृतं मुचितमिति भाष्यदर्शिनः नहिसुसपि केरोत्यत्रष्टुत्वं
लभ्यमितिदिक् ५ ददातिदधात्योर्विभाषा अनुपसर्गादेतयोर्विभाषाशः श्याह्यधेतिरास्यापवादः शपसेतुजुहोत्यदिष्मन्
पः श्रुश्चावितिहित्वददः दधः पसे राः दायः धायः इतिअनुपसर्गादित्येवप्रदः प्रधइतिमूलंनत्रपरिडत्तइत्वंसंभ्रमा
स्तदददानेदधधारणोआभ्यापचाद्यचूददः दधः इतिप्रयाद्यधेतिरोयुकिद्ययः धायइतिचदिहिरत्याशक्यस
माहितम् अचिकृतेनददः अददः अत्रनञ्तत्सुरुषेतत्सुरुषेतुत्यार्थत्तनीयासंप्रस्युपमानार्थं यदितोयाकृत्या
इत्यनेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरइष्यतेतम्वाधित्वाअधकावशक्तौ अजन्तं कान्तं चानोदान्तं स्यादशक्तमित्यन्तो
दान्तस्यादिति सूत्रम् इतिवस्तुनस्तुसमासात्प्रागेति नरः स्वादेचकावशक्तावित्यन्तोदानेति ह्येसमिधिसत्त्वेनाव्यय
र्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धस्वकिंतुअभ्यस्तानामाक्षिरित्याद्युदान्तार्थप्रदः प्रदधः इतिव्यावृत्त्यर्थदान्त्रभाजोरपिददद
योसिध्यर्थंचवचनंतदपिरूपद्वयम्बिभाषाग्रहणाविनेवानुबन्धवैरूप्याद्वासरूपसूत्रेराणप्रत्ययाभ्यासिद्धंविभो
षाग्रहणानुबन्धकृतमसारूप्यमितिज्ञापनार्थमितिवासरूपसूत्रभाष्येस्यष्टम् ई चितःअन्तइत्येव तैत्तचितो
ः इत्यर्थः अत्रवार्तिकमुचितः सप्रकृतेर्वहकजरथमितिशेखरेऽस्यार्थः चित्प्रत्ययप्रकृतेरनुदान्तइतितदयो

ननु स्यमात्रस्य इति अत्रैवा कचश्चित्त्वं ज्ञापकमन्यथा कचएकाचकत्वेन प्रत्ययस्वरेणो वा यत्तु त्वेति चेत्तदर्थे
सकनशापकमिति तस्यानुदाने न्दिदुपदेशात्त्रसार्वधातुकमन्डोरित्यत्र शेरवरेतु अस्मात्परं सर्वधातुक
मनुदाने न्दुइ अधो डौ वज्जैयित्वेत्यर्थः रुणादीत्यत्र शनमेमित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने
दात्तबाधनमित्युक्तम् अयं ग्रन्थः परस्परविरुद्धः यथा मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने
स्यापि बाधः एवमकच्यपि प्राकृटेर्ग्रहणो न परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने स्यात्प्रात्याः कचश्चि
त्वस्य ज्ञापकतावर्गानमयुक्तमिति विरोधः अबनंतीने इत्यं परिहोयते उभयशब्दस्य संवाये यदो व्यर्थ इति प्रा
षट्के भाष्यग्रन्थे कश्चेदानीं का कचोः स्वरे रूपवा विशेषा इत्युक्त्वाऽकचिसन्नियोगशिष्टप्रत्ययायस्या अत्रोपमाणा
भावइत्यन्यदपि विभावयन्तु सुधियइति यत्त्वत्रोक्तं चितः स्थाने चित्प्रत्ययप्रकृतेरनोदात्तशिवार्तिके कार्यस्तन्नशा
भनेम् अप्रभृतिप्रत्ययस्य कुरिडनजादेरप्रत्ययस्य चैहग्रहणमिति कैयटविरोधात् बहुकज इति अतो कमुपा
दाय बहुकचोऽनोदात्तत्वे कार्ये चितः सप्रकृतेरिति वचनमिति कैयटविरोधाच्च बहुकचप्रत्ययवती यत्तु विसृज्याऽन
तउदात्तइत्येवार्थो वार्तिकस्मरणदार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चायमर्थः तथाहितत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्ये पूर्वसूत्रेति ई

उ.प.
५

शब्दात्तच्चित्तइतिभाष्यं चित्त्वात्समुदायोऽनौदात्तइत्यर्थः कुरिऽनजादयोपिव्यपदेशिवद्वावाच्चिदन्ता उच्येत इति क्लेशः चित्
तइत्यनेन चित्तत्वतोऽग्रहणोऽकचएकचकत्वेन प्रत्ययस्वरेणोवा नौदात्तत्वं सिद्धमतस्य चित्करणाच्चित्तत्वं इत्युक्तं लभ्यते
सप्रकृतेरिति वहकजर्यमुपादीयते तेन कुरिऽनप्रकृतिवदोषइत्युक्तं चित्तइत्यनेन चित्तत्वतोऽग्रहणोऽकचएकचकत्वेन प्रकृत्या ।
दिषु चित्तप्रत्ययान्तेषूपयोगाभावेन वहकजर्यमित्युक्तं नथैवोदाहृतं च भाष्ये वहचवहभुक्तमित्यादि अकचसर्वकैरु
खैरित्यादि च यत्र शरवरयोर्विरोधोद्भावनेन तत्र श्मोमित्यनेन प्रत्ययस्य वाधेऽपि प्रत्ययइत्यस्य प्रकृतिरिष्यत एव
प्रत्ययत्वं विना लशक्तिशस्येत्संज्ञानापत्तेः प्रत्ययत्वं कथमुदात्तः सन्नियोगशिष्टः इव वाच्यं तत्र नो वाच्यं
देहहणात्परश्चेत्यस्य वाधेऽकचः प्रकृतिप्रविशिष्टस्य प्रत्ययत्वं प्रामाण्यफलयोरभावाच्चित्तइत्यनेन नो वाच्यं
तिप्रत्यययोरविशेषेण ग्रहणात्सन्नियोगशिष्टन्यायसंघारः काकं देवतपरीक्षाबदाभातीति चित्तइति सत्त्वं सिद्धं विभो
७ आर्द्धधातुकस्येडुलादेः अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य वलादेर्गर्द्धधातुकस्येडितिसूत्रार्थः अत्र शरवरं अत्र तैत्तितो
ति किमुमुच्यते इति अत्र सूत्रे भाष्ये ऋतइद्वातेरिति पदमुच्चार्य विहितस्य वलादेरिति व्योख्ययात् तैत्तितो
गर्द्धधातुकग्रहणप्रत्याख्यातमरुदादिभ्यः सार्वधातुकइति नियमादास्ते शोते इत्यादावदोषइति स्थितिः तदइति तदर्थे ।

सिसिचसीयुडित्त्रभाष्यतुंगस्येड्माभूदित्याह धातुकेइत्यनुवर्त्ययोगविभागमाश्रित्ययावात्सिचसीयुडित्त्रभाष्ये
 तुकस्येडित्युक्तम् तस्यस्यरविरुद्धेशेखरग्रन्थाऽपिभाष्यविरुद्धः अत्रेत्यविरोधोद्धारं कुर्वन्ति परिहृताः विपूर्वधातुक
 जननास्तीतिप्रत्याख्यानंयोगविभागार्थतयाप्रयोजनेतिः जुगुप्सत इतिशेखरग्रन्थस्तु आर्द्धधातुकस्यप्रत्ययाद्यु
 न्योक्तइतिअत्रेदंतत्वमस्यसिचसीयुडितिसूत्रस्यभाष्यतावदेकदेशिसूत्रकारोत्याप्रत्ययस्यवसप्तमस्ययुदात्त
 कश्चिष्यते आर्द्धधातुकस्यइत्यावा निइनामससर्व आर्द्धधातुकस्यभवतीतिविज्ञेयंततोऽलादेभित्तवल्थाः कचश्चि
 कस्यइभवतीतिभाष्यम् आर्द्धधातुकस्यइत्यस्यप्रत्ययस्ययोगविभागस्येकदेश्युक्तत्वमुक्तमवशेषोऽवधु
 षितयाहि आर्द्धधातुकस्येति सूत्रेभाष्येकिमाहर्द्धधातुकस्येति सदाभावेवलादेऽंगस्याः प्रत्ययस्येडिति विप्रति
 त्वेयद्येतसदाभावेऽगस्येडापयतेतस्यदसत्वेपि आर्द्धधातुकस्यपदंगंतस्येडिस्यादायितुंशब्दत्वात्त्राक्रिये
 णएवेष्टविज्ञास्यामइत्युक्तम् अनेनलक्ष्यशास्त्रसूत्रकारस्यापीतिदर्शितम् इदन्नाहिप्रयोजनं तस्येडित्य
 स्तेशेतेऽतदपिनास्तिप्रयोजनंरुदादिभ्यः सार्वधातुकेइत्येतन्नियमार्थं भविष्यतिरुदादिभ्यएवसोऽप्युक्तम् एवं
 वतिनान्येभ्यइति अत्रकेयटः सार्वधातुकएवेतिनियमस्तुरुदविदेतिक्कासनाः कित्वविधानान्नभविष्यति रथः

उ.प.
६

नोरुदादेहेलनाच्चेतिकित्वस्यसिद्धत्वात्त्कोऽनिद्रौपदेशिककित्वसद्भावादिति एवमपि वृक्षताअवप्राप्ते
तिवर्त्तते एवमपिलूभ्यांप्रस्यामत्रप्राप्नोति एवन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः ननु च
विहितः नचायं धातोरित्येवं विहितः क्व पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतं ऋतुद्वातेरिति तद्वेष्ये निर्दिष्टं पंच
तं शक्यते विशेषयितुम् अथेदानीं षष्ठी निर्दिष्टेनापि विहितं शक्यते विशेषयितुं शक्यमाह धातुकग्रहणमकृत
प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्थितम् लूभ्यामित्येतत्समावमेव जुगुप्सा इत्याह धातुकग्रहणाभावेऽप्यदोष एव स
तृकत्वफलंगुणाभाव एव तेनेडगुणेनेति फलं ननु भाष्ये मत्प्रालितार्थक्यनपरं जुगुप्स इति प्र
पदेशिबद्भावाः प्राप्तिपदिकेनेति पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेतियोऽविभागेन ज्ञापितेयमन्यः
त्येव कुर्यात् नचान्नपृथग्योगेऽष्टादिभ्य इत्यत्र सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादेवं चानिष्ठा
पकपरयेन विधिरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादनिष्ठीत्यस्यासाधुत्वात् एकयोगेयितावत् उत्तर
त्र अतएव नान्तादसंख्यादेरिति सार्थकमन्यथाऽत्रापि व्यपदेशित्वादेन पंचमइत्यादावपि स
ष्टमेवेति परिभाषेन्दुशेषेऽस्यष्टम् अत्रैषा

अथापाठात्पूर्वत्रपदेनतस्याधुहरत्तन्त्रपाद्यान्मद्वत्त्वप्रातस्तलमुत्तरत्रासवयापासागाएवपाथ
प्रतिपर्थः एवमर्थेषुत्वं धुटिसिद्धं वाच्यमित्यादिवार्तिकानिप्रमाणानि फलंगो धुड्जानित्यादिसिद्धिः
वशास्त्रप्रवृत्तौ धत्वजश्चानुनासिकेषुसत्सुभषभावावोनस्यादिति शब्दत्वोक्तिः साविरुद्धेति परानेभ
तत्तत्समाधानं जश्त्वापवादत्वेप्यनुनासिकत्वापवादत्वाभावात्तत्रक्तोभषभावावोनस्यात् जश्त्वे कृते इत्
प्रावित्त्वर्थ इति परिडतोक्तिरसंबद्धजश्त्वे कृते इति मूलाभावे जश्त्वप्राप्ताविति व्याख्याया इरापास्तुवा
पौरुषपर्यायत्रयणाविरोधेन पूर्वपूर्वप्रवृत्त्या चत्वं भषभावात्तत्रानुनासिकानां प्रवृत्तौ नैवानि किंचित्प्रवृत्तु
इति मतेर्मस्यवत्वापत्तिरेव शरवरोक्ता सुषुप्तिचिन्त्यं श्रीभिः अत्र यद्यपि लोके नाहार्यज्ञानस्येभ्यतेव
इष्टं तथापि शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामकत्वं इति बोद्धव्यमिति ऐश्वरः लोके ना
स्यादिनियामक इत्यन्तमुक्तन्तस्याप्यंभावः यथाभूतलेघटोऽस्तीत्यदोभूतस्य अधिकरणाकघटत्वं च
न्ताभावप्रतिबन्धिकारणमेतन्निपादीस्थं शास्त्रं सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादीस्थं कर्तृकसंभवज्ञानं प्रति
च पूर्वशास्त्रं प्रति त्रिपादीस्थं मसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादतो दर्शनरूपे लोपेऽभावरोपस्य रूपत्वे वमने

१.प.
७

इत्यादावदोषोऽभावाभावस्यप्रतियोगिस्वरूपत्वात् नचोत्वदृष्ट्यारोहित्यस्यासिद्धत्वमिति बांच्यमदीर्घविधि
दाश्रयासिद्धत्वात् अत्रसमाधानं कर्मणोरोमन्येत्यादिनिर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरदृष्ट्याऽसिद्धत्वं नास्ति
द्वत्वमत्रमुहशिचेत्येतत्प्रवृत्त्यापिरोहित्यस्यासिद्धत्वमिति नाश्रयासिद्धत्वमन्वद्विधावपन्तुपण्डिताः
नशास्त्रद्वयप्रसङ्गे शास्त्रासिद्धत्वपक्षेरोहित्यस्याप्रवृत्त्यादौ लोपभावेन रलोपशास्त्रस्यैवाप्रसङ्गः काय्यासि
लोपेदृशिचेत्यतः परत्वात् लोप इति दीर्घेऽपि ह शिचेत्यन्तरं प्रतिपदद्वयसापेक्षवहिरङ्गदीर्घस्य पूर्वसिद्धा
रलोपस्यासिद्धत्वाद्द्वत्वमेव किञ्चकर्मणोरोमन्येत्यादेर्निर्देशेनासिद्धवचनं किमर्थमादेर्लक्षणमिति चे
त्सर्गस्य सारभावार्थवेति भाष्येणानत्रत्यकैयटद्विवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वस्यैवाश्रयणाददोष इति दिक्
त्ययेचानुपसर्जन इति अनुपसर्जनेस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमानुपसर्जनेनुभवत्येव कारीषगन्धेर
तस्यापत्यमित्यग्निश्रिणोरोरनार्थयोरिति व्यङ्गित्यगाः व्यङ्गदेशेचपि चरुपमकारीषगन्धेर
पतिः परमकारीकां धीपतिः व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यास्तत्पुरुषज्ञानसम्प्रसारणं यथाऽत्र भवति
गर्भ्यायाः पतिः परमकारीषगन्धौ पतिरत्रापि भवति स्त्रीप्रत्ययस्य पतिप्रत्युपसर्जनत्वेऽपि

पशुशब्दार्थप्रत्यनुपसर्जनत्वात् कारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङ् नत्वात् कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता
 विग्रहेऽतिश्रान्तार्थप्रतिस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्त्वादतिकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङ् नत्वात् कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता
 प्रसारणम् अत्रपरिणताः इयंपरिभाषानकर्तव्याष्यङोऽनुसर्जनस्यसम्प्रसारणमित्यादिसूत्रकक्षा
 धानं परमाकारीषगन्ध्यायस्यसपरमकारीषगन्ध्याः विनापिप्रत्ययपूर्वात्तरपदलोपोवक्तव्यइतिपरम
 रीषगन्ध्यायस्यपुत्रइतिविग्रहेकारीषगन्ध्यापुत्रइतीष्यते सनसृजत अतःपरिभाषयेववारणम् यद्यपिसं
 विषयेपूर्वात्तरपदलोपेसत्याभामाभीमोभीमसेमस्यारित्तुदाहरणात्तथापिस्तोःश्रुनेत्यत्रयोगःसंयोगः
 संपदस्यसत्याभामेत्यादाविविनायौत्यतोलोपादितिशेषविरोधादसंज्ञायामपिलोपइतिवदंति एतच्चपरि
 षा श्रुतिनंतस्याः प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यभिमानेनैव वस्तुतस्त्वतिखद्वायेत्यत्रयाङ्परणंप्रत्युदाहरणं परम
 खद्वायेइत्यादौतद्वावनंपरमकारीषगन्ध्याशब्दः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाष्यङ् नोनभवतिइतिपरिभाषा
 यरामनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेनात्रष्यङ् नमपितथेति ध्वनितं भाष्ये पूर्वपदलोपोप्यत्रचिन्त्यमेवसुधनोऽ
 ल्यधनइत्यादावपितदापत्तेः यत्तुयोगपदेसंपदलोपोदाहरणात्तत्रयुजेरेवसंयोगार्थकत्वेनादोषात् अंतरेकव्यव

उ.प.
८

हितेश्चत्वसिद्धयेस्तौश्चैश्चुरित्युक्तमभाष्यसूत्रकारमतेऽपिस्यष्टप्रतिपत्तयेसंयोगपदाध्याहारस्यैव चिदितिदि
कू १० इजादेश्चगुरुमतोऽनृच्छः इजादेः किम्ववौगुरुमतः किमुचोप्रन्ननृच्छः किमु आनर्च्छेनृच्छः ।
त्पत्तामिति लिटिगुराविधानसामर्थ्यादाम्नभविष्यति किमनेनपर्युदासेनेतिवाच्यमगुराविधानयु पथ्येनामाव्य
वहितेऽपितत्प्रवृत्तेरितिशेखरेसमाहितम् तत्राशंकासूत्रेऽनृच्छ इतिपदाभावेऽनृच्छेत्प्रतीमप्राप्तःगुसा
ऽपिप्राप्तस्तत्रप्रतिपदाक्तत्वादपवादत्वाच्चगुरो कृते इजादित्वाभावादासःप्राप्तिरेवनेतिव्यर्थमनृच्छपइमत्रसमाधानम्
विभावयन्नुसुधिय इतिपण्डिताःशेखरपंक्तिस्तुइत्यमनचत्त के लिटिगुराविधानसामर्थ्यादेवतत्सार्थक्यादितिसूत्र
तात्पर्यादिति अनयापडत्याभाष्यसिद्धान्तोप्यगतइतिसूचिते तथाहिइयेषत्यादावामव्यावृत्तयेउपदेशेगुरुमतोऽनृ
च्छइतिउक्त्याएवंतर्हिउच्छेरास्वक्तव्यःअनृच्छइतिज्ञापकादनौपदेशिकस्यापिगुरुमत्वस्याश्रय शोऽच्छेचकारे
त्यादावसिद्धौइयेषत्यादावतिप्रसंगमाशंक्यउभयनवक्तव्यमुपदेशग्रहणानकरिष्यतेकस्मान्नभवतिइयेषत्यादाउक्त
मवाकिमुक्तंमन्निपातविरोधादित्यनृच्छग्रहणव्यर्थमेवेतिभाष्यस्थितेपूर्वशेखरेऽनृच्छइतिपुदोसमाश्रित्ये ॥
चोऽर्थाऽनृच्छइत्येवसिद्धेरादिग्रहणमतुवग्रहणचस्पष्टार्थमित्युक्तम् इजादिगुरुमतेनेवानृच्छइतिपर्युदासः ॥

राष्ट्र

स्यैकोनान्यथेति तद्भावस्तदं पिचिंत्यमेव संयोगे गुरुमत्ववतामेव ग्रहणापत्याइङ्गतो इत्यादीनामसिग्रहापत्तेः इवोगु
रोरिति सामर्थ्यान्नायं दोषो न्यथानृच्छ इत्येव ब्रूयादिति चेत्तावतापीज्ञायादिगुरुमत्वस्याश्रयसोऽङ्गदेरसंग्रहः उच्छा
देरेव संग्रह इति दोषसद्भावान् वस्तुतस्तु गृविजोद रित्युक्तेयतरत्कर्ममशक्यमथवागुर्वादेरित्येवासुदयायीसश्चेत्यत्रा
संग्रहादकारगुर्वादेश्चेत ह्योसेरेवेति नियमात्सिद्धेः न्वासेरोपदेशिकाकारगुर्वादित्वे नैतद्विषयकनियमेशत्वादिप्रभृ
तिष्वाभ्यादिति वाच्यम्लाघवेन सामान्यनियमाश्रयणादिति हि क ११ अतो दीर्घो यजोतिमार्थधानुके किं च केशवः
अङ्गनाकेशादोम्यतरस्यामिति वः अत्र केचित् सार्वधानुके ग्रहणोमास्तु सुपिचेत्सिद्धत्रनियमादेवा दोषात् सार्वधानुके
भिन्ने यजादौ दीर्घश्चेत्तर्हि सुप्येवेति केशवशब्दावप्रवृत्तेः समाधानन्तराजभ्यामित्यादावपि दीर्घोपत्तिरिति अतो
दीर्घस्य सुबिधित्वाभावेन नलोपः सुप्त्वेरिति नलोपासिध्यभावात्सुप्तुतद्व्याय्यधर्माश्रयविधौ चेत्सुबिधित्वादिति
समाधानान्तरं तु तत्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यं १२ ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽङ्गुलेः संग इत्यतं समास इत्यनेव त्ते आ
भ्यामुत्तरस्योत्तरपदावयवस्य घ इत्यर्थः अत्र मूले समासे किमज्योतिषः स्तोम इत्युक्तमूतत्रङ्गकोरित्यधिकारात्
किन्तु ज्योतिस्तोमोस्तिब्राह्मणानामिति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति पाण्डिताः केचित्तु समास इत्यस्य निवृत्तावप्यस्य देदविधित्वा

उ.प.
९

त्समर्थपरिभाषयासमासएवास्यप्रवृत्तिरितिसमासग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः सन्नपदाधिकारस्यापदान्तरस्यमू
 र्धन्यइत्यतः प्रागेवनिवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् वस्तुतस्तुमूलाशयइत्यंयोज्यः १३ नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवोपपीतिषत्वस्यसा
 त्पदाद्यौरितिनिषेधस्यापवादोयंतेननुम्बिसर्जनीयेतिसंबध्यतेइतिवाक्येऽपिप्रवृत्तिः नचप्रत्येकमिन्निव्यख्यानान्निस्व
 इत्यत्रेवात्राप्यप्रवृत्तिरितिवाच्यम् एवंहिसमस्तान्येवभीरुष्ठानाग्निष्टु दग्निष्टामज्यातिष्टामादीत्यंतं समासे किम् इत्या
 नेनतदधिकारीयभीरोः स्थानमित्यादित्रिसूत्रीकिमर्थेतिप्रश्नाशयः असमासेप्रवृत्तिविरहात्पुराणार्थसितितदुत्तरमित्य
 न्ये १४ एमाद्रामादित्यत्रमूलेजशत्ववावसानइत्युक्तम् पूर्ववत्त्वोसिद्धाजशत्वमिति मनोरमा अपवादत्वाज्जशत्व
 धित्वाचत्वंततो जस्त्वमिति शेरवरः जशत्वाप्राप्तिविषये चत्वंस्यैः चारितार्थ्यदपवादत्वसंगतेरिति शेरवराशयः अस्योपरि
 षणान्तरं षष्ठाब्दादौ पूर्वेषस्य षणवचत्वं ततो जश्त्वेषणवश्च्येत् जश्चित्यादयः षडिति निर्देशे न षस्य टकारणव न तु षका
 रइति परिहारेऽपि पूर्वोपरविरोधः शेरवरस्यास्त्येव उपानदित्यत्र षत्वजश्चत्वं नीतितदुक्तः किंच चतुर्णामित्यत्र
 गात्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं गात्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचनादिदं वर्गाद्वित्वेऽपि प्रवर्त
 ते वाक्वागिति भाष्यादाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चत्वं स्यासिद्धत्वाद्गस्येव द्वित्वे तस्य चत्वं पूर्वत्रयं वराणापत्तेरित्युक्तम्

राम

अस्मादपि पूर्वजशत्वपश्चाच्चत्वमित्यायातोतिपरिडताः पदान्तविषये पूर्वजशत्वमिति न्याय्यमेव प्रावसाने इत्यस्यापि
 दान्तग्लान्चत्वविधानेन चारितार्थात् अत्रपदाधिकारभावात् अनुकरणं चानितिपरमितिज्ञापकादनितिसरस्याप्य
 नुकरणास्यसत्त्वादवसानेत्पदाद्यनुकरणोत्पत्तत् इत्यादौपक्षेचत्वस्यापीष्टत्वात् नत्विसुयुक्तंनह्यनुकरणात्वमङ्ग
 भियाशास्त्रस्यबाधश्चमत्कारतामुपैतिपटत् इतिइत्यादिषुअव्यक्तानुकरणास्यात इतावितिशास्त्राणामप्रवृत्त्याप
 तिःतेषांवेयथ्यापत्तेश्चेत्यलंविस्तरेण १४ प्राचांष्फस्तद्धितःगार्ग्यशब्दात्फःआयनादेशेयस्येतिचेतितद्धितनिप्रि
 त्त इकारलोपःतद्धितान्तत्वेप्रयाजनंप्रातिपदिकसंज्ञाचक्षास्तस्यतेनषिद्धौरेतिसिद्धश्चडीषितितत्रसर्वसंवेर्षेण
 षित्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपिडीषाचसिद्धिमाश्रित्यतद्धितग्रहणंप्रत्याख्यातम् गोकश्यशब्दोगर्गदियत्र
 न्तस्तस्मात्क्रौड्यादिभ्यश्चेतिक्रौड्यादिगोकश्यशब्दात्पुङ्गुःततोपुत्रश्चेतिचापुगोकस्याततःष्फप्रत्ययेविवक्षिते
 तद्धितसंज्ञायामस्याडे तद्धिते इतिपुम्वद्वावेचापोनिवृत्तिःष्फप्रत्ययेचित्वाङ्गोष्गोकस्यायणीतिसिध्यतिपुम्वद्वा
 वश्चतद्धितत्वरवष्फस्यसंगच्छते पुम्वद्वाभावेयत्रन्तत्वविरहात्फोनस्यादितिकस्यचित्समाधानंनयुज्यतेतथा
 हिगोकश्यशब्दपाठस्यक्रौड्यादिषुभाष्येप्रत्याख्यातत्वात् गोकश्येतिषुषाद्यत्रश्चेतिज्ञापिसिध्यतिमासुक्रौड्यादि

उ.प.
१०

लाप्यङ्गनचगौकस्यायणीतिनसिद्धेच्चापःकप्रत्ययस्यापवादत्व.इतिवाच्यम् प्राचांष्कश्यत्रसवेत्रेति सूत्रात्सवेत्रेत्ययकृष्णप्राचासवत्र
ष्कविधानातगौकस्येतिरुदीचांमतेसेस्यति एवञ्चगौकस्यापुत्रइत्यादौष्कडः नत्वाभवेनष्कडः सम्प्रसारणमित्यस्याप्रा प्रागौकस्यायुः स।
म्प्रसारणप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलमकिंचष्कप्रत्ययेविवक्षितेभस्याढेतद्वितइ
त्यस्यप्रवृत्तिरनुचितैवायनादेशोत्तरमेवभसंज्ञायाः प्रवृत्तेः किंचष्कडः तेयजंतत्वविंरहेराष्कस्याप्रवृत्तेः किंचेत
द्वितग्रहरामन्यतोऽपिविधानार्थेतेनासुररूपसंख्यानंनपूर्वमिति कैयटोप्येकदेशीतथाहिआसुररूपसंख्यानुमि
त्यस्याग्रेभाष्येह्येतिवक्तव्यमासुरीयःइत्युक्तंनत्रसिद्धान्तःकैयटःआसुरिणांप्रोक्तइतिविशेषार्थेऽनञ्चतिश्रिणोप्रा
प्रकृएवक्रीयतेसाधवादन्यथाद्विरासुरीयग्रहरांकर्तव्यस्यादिति एतेनोपसंख्यानस्यावश्यवत्त्वेप्राचांमिति सूत्रस्था ।
भाष्ये तद्वितग्रहरांप्रत्याख्यानमेवाद्वियेतइतितत्वप्रकाशिकायांद्रष्टव्यम् १५ टिट्टेत्यत्रवार्तिकं नञ्सूत्रत्रैक
कृष्युस्तरुणातलुनानामुषसंख्यानमिति तेनडीपिअन्तानुदात्ताविमोगौरादिडीषिनुअन्तोदात्तावितिग्रन्थकार
तत्रपरिडताःवार्तिकेगौरादोचानयोःपाठोमास्तुवहादिष्वेवानयोस्तुपाठस्तत्रपाठान्डीषिसिद्धःपक्षेवयस्यचरमड
तिडीवितिस्वरद्वयसिद्धिरितिसमाधानंविभावयन्तु सुधियइतिअत्रेदंतत्वं ६ ४ ४ ३ ६ ४ ४ ३

रामः
१०

नरुणा तलुनशब्देनोश्चलइतिउरन्प्रत्ययान्तौयौगिकौतरतिप्रथमं वयस्तरतिदुःखमितिवायदाहः खतरणाक्तं ।
श्रौणादिः तदापिडीषसिद्धयेगौरादिपाठआवश्यकोनेहवयस्यचरमइतिप्राप्नोति एतच्चवयस्यचरमइतिब्रुवतातरु
णातलुनयोरूपसंख्यानं कुर्वतावार्तिककारेण सूचितम् सूत्रकारमतेन प्रथमवयोवाचिनएतेग्रहणात्तरुणातलुनयो
रग्रहणमेवसर्वथेतिगौरादिपाठस्तयोरितिबोध्यम् मध्यान्हेतरुणोरविरित्यादौप्रचण्डोरविरित्याद्यर्थमावश्यकं
तरुणाशब्दः प्रौढपर्यायोपिअथतदर्थकोयदातरुणाशब्दः प्रयुज्यतेथवातरुणात्प्रत्ययेणवृद्धेपिप्रयुज्यतेऽथवा ।
प्रौढार्थकोवागृह्यतेतन्नात्यर्थेणोपसंख्यानमिति १६ घेर्दिः तिअन्नाङ्गस्यसुपीतिचानुवर्तते अत्रपरिउत्पद्ये
र्दित्येवास्तुप्रस्मिन्विधिरितिपरिभाषयातदादिविधोडादौसुपीत्यर्थेणसिद्धेरित्ग्रहणं व्यर्थं प्राथमिकडादेशसम्भ
वादावौपदेशिकडादित्वंमृह्यते प्रवाहशब्दात्तृतीयेकवचनस्थानेआङ्गयाजरेत्याङ्गदेशस्तुङ्गदेशएवास्तुप्रवाह
वेत्यादिसिद्धयेमत्यामित्यादौतुडे रामदेशेनस्यडादित्वाभावादारानद्याइतिनप्रवर्ततेतडिः निकरणोतुअनुवन्शका ।
र्यत्वादनल्विधावपिस्थानिवत्वाज्जायतेयद्यपितथाऽपिडे रामित्यत्रङ्गेङ्गमित्युक्तेनकश्चिदोषइतिप्रसम् अत्रोत्तरं डा
मादेशेकृतेलशक्तिसंज्ञा रानद्याइत्याट्चप्राप्नोतत्राडागमस्याङ्गत्वाद्द्वारापरिभाषयान्तरङ्गायास्सुपीत्संज्ञायावा

उ.प.
११

धेऽकारश्च वराणापत्तिराडागमस्य नित्यत्वमपि इतिकेचित्समादधते वस्तुतस्तु इतग्रहसंस्थेष्टार्थं आएनघोऽत्पादौ सेनान्या
मित्यादौ डा मादेशश्चरितार्थ इति नद्यावन्ते परत्वाङ्गमादेशे सकृद्गतिन्यायाद्वाडागमाप्रवृत्तेर्यगारूपसिद्धिः न चाडाग
माभावेनुत्स्यादिति वाच्यम् । निरनुबन्धपरिभाषया आमग्रहरोनडा मोऽग्रहसादत एव सा सुबन्धोडा मादेशश्चरिता ।
र्थः नचैवं शीत्यानुदोऽभावेऽपि आट् इव याट् स्यादोरप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यव्यवस्थापकावेतौ न्यौ यौ
पुनः प्रसङ्गेऽतिसकृद्गतेति वस्त्रक्ष्यानुरोध्याट् स्यादोर्विषयेषु नः प्रसङ्गाद्याट् स्यादभित्यदोषात्कथमन्यथाऽदिकु ।
तेऽपि यदागमन्यायात्परादिवद्वावाद्वाऽऽमत्वेन प्राप्स्यनुदोवारणाभाष्योक्तसंगच्छेत् आगमादेशपरत्वात्कृते पुनः प्र
संगादाट् तस्मिन्कृते सकृद्गतिन्यायानुदोऽभाव इति भाष्यमते यथा सिद्धिरिष्टस्य तथाऽवपक्षे डा मिकृते सकृद्गत्याऽऽदोभाव
पुनः प्रसंगाश्रयेण याट् स्यादोः प्रवृत्तिरेव न भेदो रूपसिद्धिस्समेव अथवा भवत्वाट् उ. स्य संज्ञा तुल्यशक्तित्यत्रोप
देशेऽजित्यत उपदेशपदानुवृत्त्या सेत्स्यति प्रत्ययस्योपदेशे आदिभूतं यत्कृतं शक्यते स्येत्ति ज्ञेति व्याख्यानात् एत
च्चुट् इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिर्न तथा हि चञ्चुचराणोश्चकारप्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तं यकार ।
दौ चञ्चुचराणोर्किं यकारेण श्रूयते लुप्रनिर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे लुप्तेऽपि प्रत्ययादिश्च इति संज्ञा प्रा ६ ॥

राम.
११

स्योपदेशेऽपि आदिश्चकारोनासीति तात्पर्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यं कल्पनाया अनौचिसादेव अत्र शक्तिस्ये तत्सूत्रेऽपि साह
चर्येणोपदेशपदानुवृत्त्याऽदेष इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १७ अनेकाल् शित्सर्वस्य अत्रेशखरः नानेकालशित्ति
तुनोक्तमन्तनयुक्तम् अनन्तरत्वाशदेः परस्यैत्यस्यैव निषेधे हि डि-दने काल् अत्योऽन्यस्यैत्येवांत्यस्य सिद्धे डि-चेति व्यर्थमे।
वेत्यत्रानंतरन्यायेन प्रवर्तते अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति अत्र परिहृताः यद्यप्येतत्कौस्तुभेऽप्युक्तम् अन्तपस्यादेरिति
चानुवर्त्यानेकाल् शिशयन्तयोर्नेति डि-दने कालोऽन्याथे डि-चेत्याख्य ध्वमिति तथापि युक्तं शेषखरशयः डि-चेत्या रम्भात्
दबाधे क्लेशात्पदलाघवाद्यथा न्यासमुचितमिति १८ अदर्शनलोपः अत्र षष्ठीस्थान इत्यनुवर्तते तेन षष्ठ्यन्तस्य साह
पददर्शनं तल्लोपसंज्ञ इत्यर्थः तेनत्र पु इत्यत्र किपोऽप्रसंगात्तददर्शनस्य लोपसंज्ञाऽभावाद्भवस्यपितीति तु कून भवतीत्या
ह प्रसक्तस्येति तदुक्तेशखरे तस्मात्त्र पु इत्यत्र किपोऽदर्शनस्य सत्त्वेन न प्रत्ययलक्षणाननुगापत्तिर्दोष इति न्वायं शेष
रग्रन्थः स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धस्तथा हि भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्दुद्धेरेव स्थानितादेशता चेति पक्षे सेनानी रित्या
दौ कर्मण्यण् बुद्धिः किबुद्धेरिति स्थानिवत्त्वेन वृद्धिः प्राप्नोतीत्यंशक्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदि
तिसमाहितं प्रकृतं किपः प्राप्तिपदिके प्रत्ययलक्षणाननुगापत्तिः प्रत्ययलक्षणा

उ.प.
१२

सूत्रेणापि स्थानिवद्भावानुद्यत इति चेन्न त्रपु इत्यत्र दोषाभावेनैतन्न भाष्ये ग्रामणी रित्यत्राणं प्रसंगे प्राप्ते किंप्रसंगे बु
द्वेरेव स्थानिवद्भावो द्विमाशक्योऽत्राणप्रसंगः किपाः सौ बाध्यते इत्युक्तमज्ञत्सु द्वेषेति किपो विधानादर्शित्वा प्रसङ्ग
इतिकेयटः अस्माद्वाप्यात्वष्टी निर्दिष्टस्य स्थानिवद्भावो बोधित एव त्रपु इत्यत्र तु अण इव किपः प्रसंगो नास्तीति तत्र प्र
त्ययलक्षणा प्रदर्शनमेकदेशिन इति तत्त्वमग्रामेति षतीत्यत्र ल्यवन्तार्थनिरूपितार्थाधिके रणात्वाभाववत्किवन्ता
र्थनिरूपितधात्वर्थक्रियायाः प्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च प्रकृतेष्वष्टीस्थाने इत्यस्य भाष्येऽनुवर्तितत्वाच्च वस्तुतस्तु स्थो
निवत्सूत्रोक्तष्वष्टीनिर्दिष्टस्य देशः स्थानिवदिति भाष्येणोवगतार्थता प्रकृतसूत्रेष्वष्टीस्थान इत्यस्यानुवृत्तिप्रव
र्शनं भाष्ये स्पष्टार्थमेवेति यत्तु अदर्शनमिदित्येवास्तु अदर्शनस्य संज्ञातस्य लोप इति न कर्तव्यमुपदेशः जित्या
दिसूत्रैरदर्शनस्यैव विधानादिति तन्न कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणो भूजामितन्निवृत्तेरित्प्रत्ययः स्यादि
त्यादिष्वित्यदेनादर्शनप्रतीत्यापत्यालक्ष्यासिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादिविषयस्यानक्रकोरिडन्यन्यायेनेत्यद
र्शनबोधिकासंज्ञास्थाननुत्कालबोधिकेति संज्ञयोर्विरोधाच्च समावेशासम्भवः इदिकेकमात्राकालिकेकार
रूपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणास्यासंज्ञायाः बाधेऽस्थानिविषयतापत्योपदेशः जित्यादीनां स्व

प्रतिः॥
विहितोपपत्तिः॥
रूपमात्रविधिः॥

स्यात् इदितो नुमित्यस्यत्वयमर्थः स्यात् इदिकारोऽर्शनं यस्य सामर्थ्यात् यस्यकारो नास्ति अनप्रभृतेस्तेष्वेव नुम्यात् इति
 प्रभृतेरिकारवतो न स्यात् अथाऽपिकथंचिदन्नेदित इति व्याख्यानात् स्याद्भुजा मिदित्यादिष्वत पुरनिर्देशेन निर्वाहेऽनु
 दर्शनमिदिति सुवचमेव १६ द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे अत्र शेरवरः इत्सोरिति उत्तरसूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचि
 तम् सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति अत्र दूषणं चतुष्करोतीत्यत्रेदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तिः सुच इत्यस्यासिद्धत्वात् ।
 अप्रवृत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणं सामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापिसम्बन्धापत्ते
 सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणं सामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापिसम्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इदु
 दुपधस्येत्यनुवर्त्यकृत्वोर्थे इत्येव सुवचमिति स्थितम् तदुपपत्तिस्तु सुच इत्येष सिद्धेऽग्रभूतनिर्देशादत्रासिद्धत्वमिति
 चतुष्करोतीत्यत्रेष्टौ विकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् २० इको गुणात् द्वीसूत्रप्रयोजनम् वार्त्तिकसिद्धये
 हणामात्सन्ध्यहरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति अत्र कैयटः अकारस्याकाररूपे विशेषेणास्तीत्युक्तमिति अत्र केचिद्विशेष
 दर्शयन्ति अकारस्याकारेणोक्तेः चेत्येति नशसददवादिगुणानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपो न स्यात् इति सु
 विशेषेणास्तेवथलिचसेटीत्यारम्भसामर्थ्यान्न विशेष इति चेत्तथेत्यत्रेव ववरिष्यससरिष्येत्यादावपि निषेधानापत्तिः

उ.प.
१३

नशसददेति सूत्रे गुणाग्रहणस्य तु न वै यथैह परतुः यपरुखित्वात्तद्वत्त्वात्तामिति गुणाकृतत्वाभ्यास्तोपनिवृत्त्या चारि
त्तार्थान् अत्रकेचिदित्यसमाधानं कुर्वन्ति केवलदीर्घस्थानिकगुणा विषये न भेदेऽप्यस्य सावकाशत्वे इति गुणाग्रहणमुपहा
यतस्थाने इगुग्रहणमेव ऋग्रहणमवाकुर्यात्समान्येन गुणाग्रहणसामिथ्यादिजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्येव ग्रह
णादत्र विजातीयस्थानिकविजातीयगुणास्याभावादिति कैयटग्रन्थे नकार्यनुपपत्तिः अथवा अलिचसेदीति सूत्रस्थभा
रीत्या नशसददेत्यत्र गुणाग्रहणं गुणावयवपरंगुणावयवयोः कारस्तस्य निषेधस्तच्च नुनविथेत्यत्रेव स भवतीत्यदोष इति प
ण्डितः वस्तुतस्तु अकारान्तधातोरेवाकारस्याकारेणो कृतेन विशेषतेति कैयटाशयः अकारोपधहलन्तेषु अलोऽप्य
स्येति हलसवगुणाः नाचः इकारिभाषाया अभावात् अथपुकि अन्तःलघ्वोऽपधापुगन्तश्च लघूपधाचानयोः सम्भवा
पुगन्तलघूपधमिति समासमाश्रित्य अधिकरणान्वयादंगावयवलघूपधायाणुगा इति व्याख्या नस्तस्मिन्व्येचिथेत्यादौ
विशेषेति सम्भवस्योपिनयुक्तः वार्तिकप्रयोजनम् प्रत्याख्यान एवास्य प्रकारस्य भाष्ये उक्तत्वाद् किंच अयंप्रकारेण वा
निकसम्मतोऽन्यथाकारसंघर्षरेत्याद्येव व्रयादात्सन्ध्यक्षरेति न्नुयात्पुगन्तस्याङ्गस्य गुणो लघूपधस्याङ्गस्य गुणा इति सा
मानाधिकरणेनान्वयेऽलोऽप्यपरिभाषोपस्थितिपक्षसववार्तिके आदित्युक्तिस्तद्गच्छने युगन्तलघूपधस्येति सूत्रं तु उपधाव

पुगन्तलघूपधा
पुगन्तलघूपधा

१३

स्येति नियमांथस्यात्तेनैहितोक्तेत्यादौ गुराः गोपयतीत्यादौ नियमवधिनुसंशाएवेति तदपिनव्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वात् २१५
कृतिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणां कर्तव्यं किमप्रयोजनं उपधारोर्वीत्यर्थेन वक्तव्यं ज्ञापकात्प्रतिषेधाभविष्प्रतिपदयमिर्वा
ज्जलहलन्ताच्चेति सनः कित्वाशास्ति तज्ज्ञापयत्साचार्य्यो भवत्युपधानुपधावात्तस्यापि निषेध इति ग्रन्थः अत्र केचित्
हलन्ताच्चेति सन्तस्य नवैपर्य्यहलससनि सन्य डेरिति द्वित्येऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे र्म् इच्चेति हलन्ताच्चेति स
नः कित्वाधिसेतोत्यत्रानिदितामिति नलोपार्थत्वात् कित्त्वस्य दम्भ इच्चेत्येव सिद्धे हलन्ताच्चेति सामान्यस्मारमात्समा
धानं नुसुजिदृशोर्भक्त्यस्य कित्वासनीको भूलदंभेरितिलघुने पायेन सिद्धे हलन्ताच्चेति ज्ञापकमेवेति परिडेताः वस्तुतस्तु
दम्भेरित्युक्ते सनिमोमाघुरमलभशकपतपदामच इति मीमादीनामित्यादेशमित्सतिदित्सतीत्यादौ गुराणां भावार्थे ह
लन्ताच्चेति सनः कित्वाथमावश्यकं तथा सनी वन्तर्द्धेतीडागमाभावे विधुर्धतीत्यादिसूत्रारम्भे एव सिध्यति ज्ञापकपर्य
भाष्यस्य त्वयमाशयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणाभेदः प्रद्यपिनलोपामागस्य भाष्ये प्रतितार्थे विधिस्युपधागुरान्तिषे
धार्थो हलन्ताच्चेत्यचरितार्थ इति ज्ञापकत्वं ज्ञेयं २२ नलोपः प्रातिपदिके न स्थिः अन्तग्रहणमत्र ज्ञापकस्य पदस्य
त्यधिकारः तत्कचित्स्थानवर्षी क्वचिद्वयवषष्टीतेन मादुपधायाश्च सतोर्वी इत्यत्रावयवषष्टीत्वे पदावयवमतोर्म

उ. पा.
१५

संयोगसंज्ञान्त्रपेक्षतेति पाणिनेरवियोजनदृश्यत इति युज्यताम् यदितरेषां दित्यस्य प्रत्याख्यानोऽतिश्रायहस्तर्हि शसो
नः पुंसि इत्यत्राको दोर्घ इति पूर्वसवर्ण इति चेत् गुणस्य यच्च स्यादविपरिणाम्येकः पूर्वसवर्ण इति धातुस्येति व्याख्यायते किं न वेत्त
स्यादित्यनेनेति तत्त्वप्रकाशिकायास्य षष्ठम् २३ हे लङ्गाभ्यो दीर्घत्वेति सिद्धिः मनाः मया हलङ्गायस्तोरित्येव सूत्रयितुं।
अचित्तमत्र शब्दरत्ने संज्ञेति स्यात्पलक्षणमन्यथादिभाष्यमिति न सिध्यते विभेद इति स्थिते हत्वा सिध्या संयोगान्त्रो
पेरोरीति लोपे संयोगान्त्रलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् दलोप इति दीर्घो न स्यादिति अयं ग्रन्थः शंखरविरुद्धस्तत्र हि अजर्घा इति
भाष्यप्रयोगात् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन लोपसूत्रस्याग्रहणवोधनादित्युक्तमन्त्रेत्यं विरोधपरिहारः भाष्यप्रयो
गोसाधुत्वस्यासति पक्षस्वीकारादिति प्रकृते तु तिस्यैर्ग्रहणयत्ने स्थिते तत्र एव संभुत्वं न भाष्यप्रयोगोसाधुत्वस्य
स्यसति पूर्वस्वीकारतनास्यार्कत्वं व्यायत्रानुगम इति पंक्तिविंशतीति संश्रयभाष्येति परिशरिणोः वसुतस्तु शंखरो
क्तः सम्यक्वापि तद्व्यायत्रासिद्धत्वेऽपि संयोगान्त्रलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति रोरीति लोपस्य
श्रयासिद्धत्वेऽपि संयोगान्त्रलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगोसाधुत्वानुगम इत्यत्र नने इदं भवकत्तव्ये मुग्रहणं
विभागायनेति मुनेति क्वचिदसिद्धत्वेनेति व्याख्याय प्रयोगो निश्चित्यनामिसंगः आश्रययोगविभागायनेति मुनेति

१५

अत्र प्रत्ययः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः अजघा इति भाष्यस्य
 षः संयोगादि इत्यादि वार्तिकानि योगविभागसिद्धानो तितत्वम् २४ वदव्रजहलनायाचः हल नाच इत्येव सिद्धे वदव्रज
 हराद्यो हल इति वैकल्पिके दीर्घवाधनार्थे ननु वदव्रजो रच इत्येवास्तु अजग्रहणासामर्थ्याद् हलने स्य च इत्यर्थो भविष्यति
 तिवदिव्रजो रवयवस्याच इति सार्थः अतो लान्तस्येत्यतोऽत इत्यनुक्त्येव सिद्धे तस्यैव यथ्यात् अजघात्त्वमुनास्तिसिचि
 वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येव सिद्धेः अनिगन्तार्थमिदमित्यपि न अचिकीर्षदिति त्रयस्त्रयोपवृत्तिवचनार्थे सापविश्यात्
 अपासीदित्यत्र वृद्धौ जीस्तिविशेषः रजना नामित्यनेन सिद्धा सम्भवात् तदेतदाह भाष्यकारः एवन्तदि इत्येव वदव्रजहलना
 मनुसृतं हलग्रहणमनंत्यार्थम् अजग्रहणमनिगर्थमिति अभांसीदंगंसीदित्याविसिध्याऽच आन्तर्या अयरोहोपवि
 ध्यर्थमित्यर्थः अन्यथा च कासीदित्यादावप्यतिप्रसङ्गः स्यात् तदुक्तं भाष्ये सिद्धांतस्य वायेतु न भवति यदि सिचानन्त
 र्थे विशेष्यत इति अथा निगर्थमिति भाष्यस्यासमर्थः अजग्रहणाभाव इत्येव भाष्ये पश्यने अभांसीदित्यादावेव स्यात्
 ननु अभांसीदित्यादाविति अन्तग्रहणात्तु स्यष्टार्थमन्यथा हलोऽच इत्येवमपि अजग्रहणस्य हलः स्थाने वृद्धिः स्यादित्यय
 मप्यर्थे आशंक्यतेति कैवटस्य स्यष्टार्थमप्येवमपि चोरोऽनुचितश्शस्वरे स्यष्टत्वात् २५ मपदि तादोस्नामविशेषविशेषताभावा

उ.प्र.
१६

देवान्नपदेलाभेस्पृष्टेन्नदितिशेखरः पदान्तादिति सूत्रेशेखरे अनग्रहणार्थदान् कार्थ्येऽन्यथापदविधिज्ञानात्समर्थपरिभाषापस्थितेरसमर्थेतिष्ठतिकुमारीच्छत्रेहरेवदत्तइत्यादौनस्यादित्युक्तसूत्रेण वदत्तपदान्तात्समर्थपरिभाषापस्थितेः षष्ठादित्यत्रतदुपस्थित्येवनपदान्तादित्यस्यानुपस्थित्यस्यैवैष्यपत्तेः समर्थपरिभाषाप्रतित्रिपादिस्थसवनपदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्नतस्स अत्रैवस्थितिरिति पूर्वोक्तविरोधप्रशस्त्रस्येति परोडताः नपदान्तादित्यत्रयेनविधिरित्यस्यानित्यत्वबोधनार्थमनग्रहणं मतेनसम्पत्प्रत्ययविधेः प्रतिषेधइत्यादिवार्तिकसूत्रकारेणाप्येवमितिनापूर्वमकिञ्चित् इतिप्रैइत्यत्रातिइग्रहणंपचतिभवतिइत्यादौमाभूदितिहासतत्पुनसमर्थइत्येवसिद्धं तत्रैकाकीभावेसवसांमर्थमिदुद्धिडितिज्ञापकात्पदेकार्येऽपिक्वचित्समर्थपरिभाषानुपस्थित्यवतुकिंदिहेपदान्तादौ ननग्रहणंमपिस्यैषार्थमिति विशेष्यविशेष्यताभावेकामचारस्यापिवोधनार्थमनग्रहणेनेनोत्प्रत्ययादेसंयोगपूर्वत्वं उदाह्यपूर्वस्येत्यत्रोकारयोः संयोगपूर्वः ऋकारोयत्रोष्ठ्यपूर्वइत्यादिव्याख्यातंभाष्येसङ्गच्छते अन्यथोकारान्तस्यासंयोगपूर्वत्वं उदाह्यपूर्वत्वं प्रहरोवादाशुहिइत्यत्रहेर्लुक्स्यादुकारान्तप्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादुकारोयोः प्रहरोवादाशुहिइतिव्याख्यातंनदोषः एवंसंकीर्णइत्यत्रधातुर्यऋदनस्य पूर्वइत्यर्थेअत्रैवस्यानपिपूर्वइत्यत्रस्यादितिसेमेत्येवभा

१६

प्रम २६ इति इति श्रुत्वा त्रिदशस्यैव सिद्धेऽस्य ग्रहणां स्पष्टायति परिदताः विदस इत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणाना पत्युः
दिसंभवेऽस्य हरेरित्यादौ न स्यात् नियमात् यदा त्तादेडोऽति पूर्व रूपं चे न्दिदसोऽकारस्यैवेति पुंसोऽसुडिति असुडित्युक्तेः
शरीरसोऽकारादिच्छाक्य वि अस्यतीति भवति तस्य देवदत्तोऽस्यतीत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिकारणमित्यतिदेश
नडिदसोऽस्यत्वात् अजहत्कार्यपक्षे प्रक्रियादशायां कल्पितेनास्यास्यैवत्वाच्च अतस्त्वनमस्कृत्य सत्रनमः पदस्य
र्थवत्त्वं नोपपद विभक्तिरित्यनेन द्वितीयावारं नत्वर्थवत्परिभाषयानमस्योऽनर्थवत्त्विति संज्ञाविहाज्जमस्युरसोरा
सत्त्वित्येवानापत्तिः अनिनमनग्रहणोऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययाप्रत्ययवारिति प्रत्ययडिदसो ग्रहणो बुतसा
परिभाषेवनास्तिकथमन्यथाचार्योऽसो ग्रहणां कुर्यात्तुः सश्रुत्यपि च सुकुमंडः श्रुमश्रुतिद्वन्द्वे प्रत्येकादापत्तेः डान्त
सांतपदसम्बन्धयति परस्वेति नार्थः नन्वेव नान्द्वैतः प्रदीप्ता नडिदराडिडोऽपि प्राप्तेति वावक्तव्ये पृथक् सवारमसम
र्थ्यादेवास्य पदान्तविषयत्वादपदान्तः सुडुतुडसोः परतएव सम्भवतीति नन्वेतदिति नन्वेत्यमंडसिद्धिसोऽग्रहणो तु साम
र्थ्यकल्पना अयोरुभयस्यात्प्रत्ययत्वस्य निश्चयात् अतएव कृत उदित्यस्य व्याप्तौ सुदन्तोदङ्गदिति निश्चयोऽसिद्ध
सोः प्रत्ययाभ्यामस्यैव पादन्यथा कर्तुः अस्यतीत्यत्रोकारणकादेशपक्षे नसुडुतेऽसिद्धः सप्रत्ययाभ्यामङ्गुपप्राप्तेः

उ.प.
१७

सम्भवात्पदान्... पिडिदसग्रहणान्मध्येः सम्बन्धो... यत्युर्नः जनिदत्तुरित्यादिः...
त्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाप्रयोगेन जाडिः... इगिति वानकनं परिभाषाज्ञानगौरवापत्तेरित्युक्तं... तत्रसाककार्थत्वात्सम्प्रादयोर्योऽप्यप्रमक...
डिः चेत्यस्य प्राप्तेमिजदेशस्यडित्वाद्यस्य स्यात्सम्प्रधानन्तुवहिरङ्कुत्सादिना... कचेवोवहिरङ्...
कजितिन्त्रथेतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेविति परिहृताः... कचोऽनभिधानेकन्यसू...
भाष्यप्रामाण्येन नोपलभ्यामहे किन्तु इदमेवादेशः शनुदात्त इति सूत्रभाष्ये विचित्रास्तद्विषय इत्येकवचनज्ञापयत्युक्तं...
मत्तसूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽभावेमिडित्युक्तेरुपाविशेषोक्तिः शरवरस्य युक्तेवकिंचसम्यगर्थसशब्दिकत्वासम्बन्धो...
नास्ति सूत्रज्ञानात्समिग्रहणादिष्वगदेवयोरित्यतष्टेरित्यनुवृत्तिर्माभूदिति कृतमपदानुवृत्त्यनुवर्त्येते... इत्युक्तेन तदान्...
किञ्चिदुच्यते इति तत्प्रकाशिकायास्पष्टम् २८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ननुपि कर्द्धधातुकयोरित्युक्तं...
साहचर्यादुच्यते इति चार्थविहितस्यपि तोग्रहणात्सुलु इत्यादौ न दोषः सार्वधातुकमपिदिति सूत्रेमास्तु समाधानं साहच...
र्येनैतिस्यज्ञापयत्यर्थत्वं सूत्रस्येति कृत्वर्थग्रहणं सूत्रे इति न्यासेन शरवरविरिडतमेव फलन्तुसिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यादौ...

१२५

ध्यानादृष्याभ्यामस्वस्वाङ्गसंस्वन्धिनोत्तडः स्थानिकस्यापि ^{गाम्} सिद्धोऽदु अवोभुवुरिति परिडता वस्तुतस्तु सर्वं
 तुकेऽपिदिति मसादीनां डित्त्वं र्थतेन हतो हय इत्यादावनुनासिकलोपः ग्रहिन्यादिषु सम्प्रसारणादिसेत्यतिन च ३ः
 पित्संज्ञाविज्ञानादपितिङ् दुर्त्तमइति वाच्यम् तिङ् संज्ञाविधावौपदेशिकपित्वस्य सामर्थ्याश्रयणात्तावं धातुकप्रदेशतु
 पिङ्ग्रहणमिच्छुकिञ्च अपिङ्ग्रहणसंयोगाल्लिङ्किदित्युत्तरार्थमपि वाच्यम् पिङ्ग्रह धातुकयोरिति तु पितिङ्गीति नि
 वेधादेवपदेशिकपित्वेव प्रवर्तते न दोषः कैश्चिदिति चेत् प्रदेशेषु पित्पदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणानुभ्यस्तस्य चिपितिङ्गवेत्ति
 र्देशेपि इत्संज्ञकोयः पित्पदेशिक इत्यर्थस्यावश्यकत्वेपि शास्त्रे उभयगतिविज्ञानान्नस्यानुदात्तेडि दुदुपदेशस्मल्लसा
 र्धधातुकमिति पिदित्युच्यमानेन एवं श्रुचोऽपिति रुदादिभ्यः पिति तु स्तु समयमः सितियक पिति अकृतपितो दीर्घ इ
 त्यादौ संदेहापत्तेरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्रहणसत्यपि चेत् दीत्वस्यैवाभावेऽपि इत्संज्ञेति पदत्वनापत्तिस्तथा च
 रुदिहीत्यादौ तिङ् तिङ् इति निघातानापत्तिः उभयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रहणस्यैव त्वेव अथ पित्संज्ञानक्रिमते सोर्व
 धातुकप्रदेशेषु संज्ञिनिर्देशोऽस्तु तिङ् शिदिति सार्वधातुकसंज्ञायान्तिङ्प्रशङ्कात्तुकेयोरिति तिङ् धातुकति
 ङ् शिदिति वक्तव्यमिति चेति वचनलिङ्गदेशस्तिङ्गामाह धातुकत्वेयप्रशितो समवेत्तत्र तिङ् ग्रहणमिव सार्वधातुक

धातुकमपिदिति ३ः
 तिङ् धातुकमपिदिति ३ः
 तिङ् धातुकमपिदिति ३ः

उ.प.
१८

दपिदिति वक्तव्यमिति शितियगित्यनुधातेरित्युच्चार्यविहिततिङ् शितिसर्गविधानाल्लिङ्गोद्गृह्यत्यदोकेर्म प्रोप्तिर्नक्षत्रः शि
दाई धातुकपोरित्यत्राई धातुकसाहचर्येद्विहितेनित्यादौनयगाः अपितः शितोडित्वे च शितिगुणादुच्चार्य इति च मएव
नहिं धातोस्तिङ्ः शिदपिदि निवक्तव्यमविहितविशेषणाल्लाददोषइमिकेतिङ्गिनेन र्इ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य अ
त्रमूले एकादेशाशास्त्रनिमित्तविसर्गस्थानेऽपि सूत्रेणानयः कस्कादिषुभ्रातृपुत्रस्यभ्रातृदिति अत्र पूर्वपक्षः अत्वत्
कोरसिद्ध इति अत्वत्कत्तये एकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्येत्यस्याप्रसृतेः कस्कादिषुपाठसामर्थ्यात्त्वत्वमिति गानु
ह्येत्यादौ शंके वनास्तीति तन्नपेदांतपदाद्योस्कादेशस्येवासिद्धत्व मिति भाव्यसिद्धान्तासूतेन ज्ञापकत्वं सम्यगेव तेन परि
वोषुपरिजीषु इत्यादौ षत्वमिति ज्याये ऋभ्यां किपिग्रहिज्यतिसम्प्रसारो पूर्वरूपे हल इति दीर्घ आदेश प्राप्य यो रि
तिसुपः अस्मिन्त्वे कत्तये पदात्तपदाद्योरेकादेशाभावात् पूर्वरूपस्य नासिद्धत्वमर्थ्याः कारेण व्यवधानादिराः पर
त्वाभावात्सस्य षत्वं न स्यात्पथावृक्षे च्छन्नमित्यत्रापिसिद्ध एकादेश इति च्छेति नुकुन वसुति सुं इत्येताः सम्प्र
सारो मित्यत्र सा चः सम्प्रसारणमित्येव सूत्रमसु सम्प्रसारणाच्चेति मास्तु वृक्षे च्छन्नमजये च्छन्नमित्यत्र तु इति नित्ये
यं अत्वत्तु क्पदान्तपदाद्योरेकादेशो सिद्ध इति नियमोऽस्वीक्रियेः एवञ्च भ्रातृपुत्रशब्दः कस्कादिषु विध्य ४ इत्ये

राम.
१८

पूर्ववत्प्रयत्नकृतिसमाधानं विभावयन्तु सुधिय इति परिशुभोऽनुत्सुष्टु से च्छत्रमित्यादावसिद्धत्वेन दानादिति नियमवि
 न्निमित्तस्येदतो नियमोऽयं । भावश्चकणतन्नियमाश्रयणात्सम्प्रसारण इव सुसिद्ध एकादेश इति हेतुव्यमिति वार्तिकं
 कर्तव्यं भवति शकहूपरिवीषुट् से च्छत्रं अजये च्छत्रं इति वार्तिकोदाहरणानि नियमे एव सिद्धेति अत्र नियमेशं कि
 तं भाष्ये वदति पदान्तपदाचोरेकादेशोऽसिद्धस्तर्हि श्रोषधौ षूधौत्यासिद्धत्वाभावे वत्सु प्राप्नोति शसिध्वं सर्वसौदीर्घस
 स्वरुत्वं विसर्गकः कुत इति कुप्यि कृतेष्वनिदिनेरिति सत्त्वे तत्र समाहितं भाष्यकारेणैव कस्कादिषु भ्रूतुः पुत्रस्य पादा
 देकादेशात्परस्य न घत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीयोपसर्थाकुषोः परत एव न घत्वं न शकहूमेपरिवीष्वित्यादावदोष
 यत्त्वत्तुकोरसिद्ध इत्यत्र पूर्वपदान्तपरपदाचोरेकादेशोऽसिद्ध इति व्याख्यातं तत्रैव भाष्ये तत्र पदान्तपदाचोरिति निय
 मे सिद्धे सिद्धे च्छत्रहच्छत्रमित्यादिषु शब्देन पदयोग्योऽपि गृह्यते अर्धोऽस्येति भ्राष्योऽदाहरणात्परिविपूर्वस्येष्टाः
 क्विचत्तस्य तु गभावः परिवीयेति ल्पवन्ने च न तु क् अत्र न भि भ्रानात् तदुक्तं प्रत्ययस्येष्टाः परिवीयेति अत्र भाष्ये वदति अत्र परिवीरि
 इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन प्रसूधादीर्घत्वं भविष्यतीति आशयस्येष्टाः सति प्रत्यये गत्वार्थं भवति
 तत्सुप्ते पि भवतीति सूत्रार्थः परिवीयेत्यादी च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तस्मिन् परिवीरित्वत्रापि दीर्घ एव भवतीति इति ना

उ.प. १२३

धीत्यप्रेखत्यत्र तु दीर्घो वृद्धौ तेनात्र तु क्यमिद्ध इति युक्तेव अतएव औषधीत्यत्रासिद्धत्वात् ननु इति भाष्ययोर्विरोध इति केचित्
आडजादीनामनचाजादीनामपिलङ् लुङ् लृङ् स्वित्यडेवास्तु किमनेन सूत्रेण आटश्चेति अटश्चेत्येव स्तु अस्वये हसन्नित्य
त्राडगार्ग्यमास्तवयोरिति स्वयोऽङगमेवृद्धिस्तु न अटश्चेत्यत्रोपसर्गादिति धातुवित्यतो धातुवित्यपठेयते न धात्ववय
वेऽच्चेवृद्धिरिति न दोषः आएनद्या इत्यत्र तु अडिति वक्तुमशक्यः बहुश्रेयस्ये पत्ये इत्यदौ वृद्धिवाधकमसो ग्यसा इ
ति पररूपं माभूदिति अड विधानं नु बहुश्रेयस्यामित्यादौ नु इवाधनेन चरितार्थमदश्चेति धात्ववयवेऽच्चेव प्रवर्तते आटि
सत्रितु वृद्धिरेचौति वृद्धिरित्यादश्चेति सूत्रस्थेश्चरग्रन्थः अट् धातोश्चेश्चरे तु अटश्चेत्येवास्तु आतो द्वैधते स्यादौ तु न
दोषः अतो गुरो नाट इति न्यासेन सिद्धत्वात् एव च बहुश्रेयस्ये इत्यादावटश्चेति वृद्धि विधाय पररूपवाधक मुभयथा
बहुश्रेयस्ये इत्यादौ पररूपं स्यादेव अगनद्या इत्युक्ते स्याद्यादौ दीर्घान्त्वान्नाक्षिपररूपशंका तथापि पररूपं परत्वा
त्स्याद्वृद्धिश्चेत्ये इत्यादौ तदर्थमागनद्या इति वक्तव्यमदश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धि विधानं वाधकवाधनार्थेते नार्थे नैवा
दपररूपमात्रं न इति न्यासेऽपि तदेव आमाङोरुसीति न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उस्यामाह स्वाट इति नारम्भ
सोपमिति परिडताः नमाङ्येभो इति सूत्रे आडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्यं त्वजादीनामयासिद्धे रद्वयमिति चेद
टः अश्वयो हसनीत्यत्र धातो वृद्धिमटः स्मरेत कथमिति त्रयो गविभागः करिष्यते अटः अचि वृद्धिर्भवति ततः उपसर्गा

राम-
१२३

तिष्ठति भवति ततो धाता वित्पुंभयोः शेषः अतो भाष्यञ्चकार प्रत्याख्या न स्पष्टमायाति आद्येदित्यादौ पररूपमाशंक्योक्तं पररू-
 पंगुणोने इति अनेनैव सिद्धे अस्यो माडिति न वक्तव्यं भवतीति सदो माडोरुसितत्सममिति बहुश्रेयस्यै इत्यादौ वृद्धिस्तु इ-
 तिसेपररूपनिषिद्धे प्रतिवन्धकाभावाद् द्विरेचोत्येव अत्र पक्षे आरानद्या इति वक्तव्यं शक्यः अटश्चेति चकार आमाडोश्चे-
 ति चकार अस्यो माडिति पररूपनिषेधार्थं च वार्तिकेनाश्रयणोयं भवति अटश्चेत्यत्र धोष्यरीत्या तु आट इति वक्तव्यकारे।
 रायं पररूपवारणो सिद्धे अस्यो माडिति न कर्त्तव्यं धात्वपकर्षेणाटश्चेत्यस्यापकर्षेणाप्राप्त्या आरावद्या इति दीर्घोच्चारण-
 मावश्यकं वृद्धिरेचोति वाधित्वा पररूपापत्तेः न चाङ्घ्रिधानसामर्थ्यात्पररूपाभावः शक्यः अरानद्या इति वक्तव्यं नाङ्-
 इति गौरवान्न कर्त्तव्यमित्याह केचित्तु वासुप्यापिशले रित्यत्रापिशलिर्ग्रहणो नैव सिद्धे वाग्रहणमट इत्यत्रानुवृत्त्यर्थे
 म्यवस्थितविभाषार्थेतेनास्वपोहसन् बहुश्रेयस्यै इत्यादिसिद्धं धात्वपकर्षो वृद्धिर्वाच्यं चकार करणं दीर्घोच्चारणमाट
 इति न कर्त्तव्यमेव एवं आटस्याटो दीर्घोच्चारणमाएनद्या इत्यत्र दीर्घोच्चारणमप्यनवर्यकमेव व्यवस्थितविभाषयासि-
 ष्टेः यद्वाशरावयवांगुल्यादौ हस्तपादाङ्गुलिरित्यादि निरूढव्यवहाराद्याटस्याटो वृक्कारस्याप्यवयव इत्यट इति ल-
 ङ्घ्रिः सिद्धे वेत्याहुः न चाङ्जादीनामिति लृट्सि हलने अपुनहु आर्षित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यं लृट्कारेण बहुलं दीर्घा-
 दृश्यते तद्यथा पुरुषो नाह इति भाष्ये ममाधातात् न खेरास्त्यादीः भौद्राणां परिचयः

उ.प.
२०

असोरह्योपइत्यह्योपेअटिआपन्नासन्निति न सिधेदिति वाच्यमइस्योरन इतः इडागमेऽटइति वृद्धौ नास्ति दोषः ३५
रोगपरिणामत्रैनेकाचइत्यतएरित्य कृष्टः असोरह्योपइत्यत्रादिति तपरकरणात् पश्चाद्यणालोपप्रारप्राप्तेन चागमेऽपि
वार्गादांगमिति न्यायात्प्रागेव यणालोपोप्राप्तुतः इत्याडूचनमिति वाच्यम् इरास्त्यान्तरभूतइति भाष्यात्क्योःशुडिति स तु ।
कनिर्देशाच्चेयमनित्याऽन्यथागत्वाच्छस्यशादेशेतुकोऽप्राप्तासनिर्देशेऽर्थस्यारिति भाष्ये ध्वनितम् ३९ भूवादयेः ।
धातवः क्रियावाचिनः किम्यां यश्यति नचास्यपाशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न धातुसंज्ञेति वाच्यम् भ्वादिषु लाक्षणिका
नामपि अच्च्त्यादीनां दर्शनेनैते द्विषये तत्परिभाषयाऽप्रवृत्तेः नकारजावेनुस्वारपञ्चमौश्लिधातुषु शकारजस्सुकरश्च
दंषाडवर्गस्तवर्ग जइत्ययुक्तोक्तेरिति मनोरमोपरिशब्दरत्नग्रन्थः अत्रायं पूर्वपक्षः धातुसंज्ञाप्रति अनुस्वारसवर्गा
दीनोमसिद्धत्वेन प्रतीयदोक्तस्यैवासम्भवेन लाक्षणिकपरिभाषयायाः पश्वतीत्यत्र बोधइति शब्दरत्नग्रन्थोऽसङ्गतः कि
ञ्चक्रियावाचिनं किमित्यस्य वाकरोति वा भवतीत्येव प्रत्युदाहरणं सम्भवति वा शब्दस्य धातुत्वेऽधातुरिति निषेधात्प्राति
पदिकत्वाभावे सुपोऽनुत्पत्यापदत्वाभावात्तिडइति तिङइति निघांतो न स्यात् अत्रसमाधानं अर्थवत्सूत्रेऽधातुग्रहणस्य स्या
गेऽवाकरोतीत्यादावदोषः नचाहन्नित्यस्यापि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् नलोपोऽतिङइति न्यासेन वाश्या
त् राजीयतीत्यादीतुनदोषः प्रत्यासत्त्यात्तिडं तनिरूपितं यस्य पदत्वेने ॥

राम
२०

मितिमात्परस्यलोपइत्यथीद्रामानित्यादौतुनलोपोन ॐ न्यथातस्माच्छ्लोपः इत्येवब्रूयादितिपरिडताः वस्तुतस्तुवा
 शब्देनिपातसंज्ञाप्राप्ताधातुसंज्ञायावाधिकाभविष्यतिधातुसंज्ञाभवतीत्यादौचरितार्थानिपातसंज्ञाचाहप्रभृतिषुच
 रितार्थावाशब्दस्यपरत्वान्निपातसंज्ञैवयापराऽनवकाशाचेत्याकडारादेकेत्यत्रसूत्रेऽकालसूत्रेवभाष्यप्रसिद्धत्वात् अन्तर
 ङ्गत्वंतुवादिवादिगणसायेक्षत्वेनोभयोःसंज्ञयोःसममेवगणोपस्थितशब्दाहुत्येनवहिरङ्गतातुधातुसंज्ञायाएव
 भुवश्चमहाव्याहतेरित्यत्रमहाव्याहतिग्रहणात्पावत्युरानिपातयोरित्यत्रनिर्णयग्रहणाच्चनिपातेप्रतिपदोक्तव्य
 वस्येतिमनोरमादिग्रन्थकारशयःप्रातिपदिकसंज्ञायानिपातसंज्ञावाधिकैवाविरोधात् निपातःप्रातिपदिकमिति
 विशेषवचनात्तुमामानित्यादौसस्यलोपस्तुनक्तःसस्यनत्वेनलोपेतस्यासिद्धत्वाद्दाममासपतीत्यादौदीर्घागावेतुक्तौ
 भावार्थत्वात्तस्येति अथधातुग्रहणाप्रत्याख्यानेपद्याग्रहस्तवास्तिषेत्तर्हीत्यन्यस्यतांनलोपःप्रातिपदिकान्तस्ये
 ति तावतापिमात्राद्वयलाघवादितितत्वप्रकाशिकायांस्यष्टम् ३२ अचःपरस्मिन्पूर्वविधौअत्रशेखरः अत्रसूत्रे
 योगेयोऽचस्थानिकइत्यर्थोनतुसूत्रेस्थानित्वेनोद्देश्यताचस्थानिकइत्यर्थेनशिलोपादेरनेनस्थानिवत्त्वसि
 ध्यतिअतएवचङ्परनिर्हासेरायनास्मिच्चिन्मवीभवदित्यादिसिध्यर्थोनिषेधःसार्थकःइतिजुहुवइत्यत्रशेखरः

उ.पु.
२१

क्तप्रयोगः परनिमित्तकत्वाभावेपिशफः परनिमित्तत्वेनपरंपरयालोपनिमित्तत्वेनस्थानित्याऽत्रादेशस्याभावेनस्थानिवत्त्वा
भावाब्ध्वत्त्वमाश्रित्यनंगराइत्युक्तम् तसूर्वापरविरुद्धमवस्तुतोऽकारस्ये वस्तुत्वेनस्थानिवत्त्वस्यदुर्वीरत्वादितियरिह
ताः तत्रेत्यंविरोधपरिहारः साक्षात्परनिमित्तकतातत्रप्रायोगिकस्थानितापरंपर्याप्राप्तायासौत्रस्थानितेति एवमेव ।
हि प्रयोगाणां गतिर्भवति नान्यथेतिवोध्यम् यत्तुदेरित्यत्रस्थानिवत्त्वेनउपात्ताचस्थानिसत्त्वाच्चइ.परनिहासेइतिवचने
वारिआख्याद्वौवइत्यादौचरितार्थमतः सूत्रेणवाचस्थानिकइत्युक्तेसर्वेष्टसिद्धिरित्युक्तम् तन्नटिपदेनाचएवग्रहणाद् ।
आदेशाभावेनादोषात् अतस्वमरुतमाचष्टमारयतीतिदृष्टौकृतायानस्थानिवद्भावइतिदिक् ३३ इत्यु रपक्षावली
समाप्तैः श्रीसम्बत् १९२८ मी.श्रावणाकृष्ण ॥ २ ॥

राम
२१

